

تحلیل ریخت و تزیین در کوزه قلیان‌های عصر صفوی

مقاله پژوهشی (صفحه ۱۸۷-۱۶۹)

دکتر هاشم حسینی^۱، منصوره چابکسوار^۲

۱- عضو هیات علمی دانشگاه نیشابور، دانشیار باستان‌شناسی و هنر دوران اسلامی (نویسنده مسئول)

۲- دانشجوی مقطع ارشد رشته پژوهش هنر دانشگاه نیشابور

DOI: 10.22077/NIA.2021.3493.1332

چکیده

پیامد اختراع قلیان در دربار گورکانیان هند مصادف با دوره صفویه، نمونه‌های فوق‌العاده زیبا و متنوعی از کوزه قلیان در این عهد ساخته شد که با توجه به نمونه‌های برجای مانده، همچون سایر نمونه‌های سفالی این دوره بی‌نظیر هستند. تحقیق حاضر به بررسی، طبقه‌بندی و تحلیل فرم و نقوش تزیینی بیست و دو نمونه شاخص از کوزه قلیان‌های صفوی که اغلب در موزه ویکتوریا و آلبرت لندن موجود است پرداخته و در ادامه با مقایسه با برخی نمونه‌های مشابه چینی (البته با کاربرد متفاوت از کوزه قلیان)، به تاثیرات احتمالی هنر سفالگری کشور چین بر آن‌ها می‌پردازد. در همین راستا پرسش کلی و محوری قابل طرح عبارت از این است که؛ انواع فرم‌های کوزه قلیان‌های چینی عهد صفوی و نیز انواع نقوش و مضامین تزیینی روی آن‌ها چیست و دارای چه ویژگی‌های می‌باشد؟ اهمیت این پژوهش نیز در کمک نتایج آن به شناخت منابع احتمالی الهام بخش در شکل‌دهی فرم و انتخاب نقوش تزیینی روی این کوزه قلیان‌ها است. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی انجام شده و شیوه‌ی گردآوری اطلاعات بصورت اسنادی و کتابخانه‌ای است. بر اساس یافته‌های تحقیق، کوزه قلیان‌های عهد صفوی به اشکال متفاوت و با اعمال تغییراتی جزئی در فرم‌های بومی همچون صراحی و تفتان تداوم یافته است. همچنین کوزه قلیان‌های مزبور در ابتدا با نقوش هنری چینی تزیین می‌شده اما در ادامه نقوش گیاهی، اسلیمی، حیوانی (اغلب پرندگان) و به ندرت انسانی ایرانی جایگزین آن‌ها شده است.

واژه‌های کلیدی: هنر سفالگری، عصر صفوی، سفالینه آبی-سفید، کوزه قلیان، کرمان.

1- Email: Hashemhoseyni@gmail.com

2- Email: mansooreh.123@icloud.com

مقدمه

نقوش تزئینی کوزه‌ها طبقه‌بندی و توصیف شده و در ادامه با مقایسه با برخی نمونه‌های مشابه چینی (البته با کاربرد متفاوت از کوزه قلیان)، به تاثیرات احتمالی هنر سفالگری کشور چین بر آن‌ها پرداخته شده است. لازم به ذکر است که در انتخاب جامعه آماری تا حد امکان سعی شده شامل همه انواع فرم‌ها و فنون ساخت و تزئین کوزه قلیان‌های موجود باشد. طراحی خطی نقوش و مضامین تزئینی شاخص این کوزه‌ها جهت رویت بیشتر جزئیات آن‌ها نیز از دیگر مراحل این تحقیق بوده است.

پیشینه پژوهش:

در رابطه با فرم‌شناسی و نقوش تزئینی کوزه قلیان‌های عهد صفوی، تاکنون هیچ پژوهش مرتبط و اختصاصی انجام نشده، اما بصورت کلی در رابطه با بررسی فرم و تزئینات سفالینه‌های این دوره و عوامل موثر بر آن‌ها که بعضاً برخی از نمونه‌های کوزه قلیان را نیز دربرمی گرفته، پژوهش‌های بسیاری انجام شده که از بهترین این نمونه‌ها می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

گلمبک آ (۲۰۱۳) در کتاب «هنر سفالگری ایران در قرون شانزده و هفده میلادی» برخی از گونه‌های سفالی ایران دوران صفوی را با نمونه‌های بدست آمده از سلسله مینگ چین مورد بررسی قرار داده است، اما در آن به طور موردی و خاص در رابطه با کوزه قلیان‌های این دوره مبحثی وجود ندارد.

گلمبک (۱۳۸۵) همچنین در مقاله «صنعت سفال صفویه کرمان»، به بررسی صنعت سفالگری کرمان با هدف شناسایی دقیق سفالینه‌های این شهر و تمایز آن‌ها با نمونه‌های بدست آمده از دیگر مراکز سفالگری ایران یا با نمونه‌های وارداتی از چین پرداخته که چند نمونه از کوزه قلیان‌های عصر صفوری را نیز شامل می‌شود.

حسینی (۱۳۸۹) در مقاله «مقایسه تاثیر هنر سفالگری چین بر ایران ادوار تیموری و صفوی»، انواع سفالینه عصر صفوی و تاثیرات سفالگری چین بر روی آن‌ها را مورد بررسی قرار داده ولی در مورد کوزه قلیان‌ها بحث خاصی نکرده است. سردمدی و ترکی باغبادرانی (۱۳۸۹) در مقاله «تاملی در سفال آبی- سفید چین و ایران در اعصار مینگ و صفویه»

پس از اختراع قلیان توسط یکی از پزشکان ایرانی دربار گورکانی هند به نام ابوالفتح گیلانی، متأسفانه^۱ این وسیله به شدت در بین درباریان ایران و حتی مردم عادی رواج یافت و بالطبع مورد توجه هنرمندان سفالگر نیز قرار گرفت و آن‌ها از هیچ تلاشی برای هرچه زیباتر کردن کوزه قلیان‌های سفالی جهت فروش بیشتر، دریغ نورزیدند. بخصوص اینکه جنس کوزه قلیان و میزان تزئینات روی آن به نوعی نشان‌دهنده پایگاه اجتماعی افراد نیز بود. بر اساس تحقیقات و مطالعات انجام شده، بهترین و پررونق‌ترین مرکز ساخت کوزه قلیان‌های عهد صفویه شهر کرمان بوده است؛ و هم‌اکنون تعداد زیادی از آن‌ها در موزه‌های مختلف داخلی و خارجی نگهداری می‌شود. تحقیق کنونی به بررسی فرم و تزئین بیست و دو نمونه شاخص این کوزه قلیان‌ها که اغلب در موزه ویکتوریا و آلبرت موجود است؛ می‌پردازد. سولاتی که در پژوهش به آن‌ها پاسخ داده خواهد شد عبارتند از:

۱- انواع فرم‌های کوزه قلیان‌های چینی عهد صفوی و مشخصات آن‌ها شامل چه مواردی است؟

۲- انواع نقوش و مضامین تزئینی روی آن‌ها و ویژگی‌هایشان شامل چه مواردی است؟

اهمیت این پژوهش نیز در کمک نتایج آن به شناخت منابع احتمالی الهام بخش در شکل‌دهی فرم و انتخاب نقوش تزئینی روی این کوزه قلیان‌ها و سیر تحول آن‌ها است. فرضیه کلی تحقیق نیز بر این استوار است که کوزه قلیان‌های صفوی علاوه بر ذوق و قریحه هنرمند ایرانی که باعث بوجود آمدن فرم و تزئینات بی‌نظیری شده، از عوامل دیگری همچون پرسلین‌های^۲ چینی هم متأثر بوده است.

روش پژوهش:

این پژوهش از حیث ماهیت، بنیادین و روش تحقیق آن بصورت توصیفی- تحلیلی و شیوه گردآوری اطلاعات آن بصورت اسنادی و کتابخانه‌ای است. در راستای انجام مراحل تحقیق ابتدا جامعه آماری منسجمی متشکل از بیست و دو نمونه شاخص از کوزه قلیان‌های صفوی که اغلب در موزه ویکتوریا و آلبرت لندن قرار دارند؛ تهیه و سپس فرم‌ها و

- گروه مطالعه کرد:
۱. ظروف کوباچی و ایزنیک؛
 ۲. ظروف سفالین براق نقاشی شده (طرح گل و مرغ)؛
 ۳. ظروف سفالی سفید رنگ معروف به گامبرون؛
 ۴. ظروف معروف به آبی و سفید؛
 ۵. ظروف رنگ آمیزی شده چند رنگ و تک رنگ ساخت کرمان (سلادن)؛
 ۶. انواع مختلف محلی (توحیدی، ۱۳۷۸، ۲۸۴)
- در بین گروه های فوق ظروف آبی و سفید که با نقوش آبی در زمینه سفید تزیین شده اند مهمترین جریان سفالگری عصر صفوی با تأثیر از پرسلین های وارداتی از چین دوره مینگ محسوب می شود.

۲- کوزه قلیان:

قلیان شامل اجزای متفاوتی چون بادگیر، آتشدان، تنه، نی پیچ و کوزه است که هر کدام از این قسمت ها طی ادوار مختلف از صفوی تاکنون با مواد متفاوت ساخته و تزیین شده اند. در این میان کوزه قلیان که بعنوان مخزن آب جهت خنک کردن یا به تصور اشتباه، تصفیه دود قلیان مورد استفاده قرار می گیرد؛ نسبت به سایر اجزا، از اهمیت ویژه تری برخوردار بوده تا جاییکه نوع قلیان ها را برحسب نوع کوزه قلیان ها مشخص می کنند. به عنوان مثال دو نوع کلی قلیان وجود دارد؛ قلیان هایی با کوزه های عادی که در منازل مورد استفاده بوده و قلیان هایی با کوزه معروف به نارگیلیه، که از نوع اول کوچکتر بوده و در سفرها مورد استفاده قرار می گرفته است (سمسار، ۲۰: ۱۳۴۲). کوزه قلیان های عهد صفوی که بیشتر در کرمان ساخته می شده اند (اکبری و صادقی طاهری، ۸۷: ۱۳۹۳) به لحاظ رشد سفالگری و همچنین اختراع قلیان و جا افتادن در جامعه آن زمان از اهمیت ویژه ای برخوردارند. معدود نقاشی های موجود در برخی از سفرنامه های سیاحان غربی که طی این دوره از ایران دیدن کرده و تصاویری از قلیان کشیدن ایرانیان را ارائه کرده اند، گواه رواج گسترده این عادت در دوره صفوی است.

واضح است که در آن زمان، به دلیل ارتباطات تجاری ایران با چین و همچنین علاقه شاهان صفوی به ظروف چینی،

صرفاً به مطالعه بر روی سفالینه آبی- سفید چین و ایران پرداخته و این دو را با یکدیگر مقایسه نموده اند.

اکبری و صادقی طاهری (۱۳۹۳) در مقاله «بررسی تطبیقی سفال های کرمان و مشهد در دوره صفوی و میزان تأثیر آن ها از هنر چینی» به مطالعه مراکز سفالگری ایران در دوره صفوی و تاثیراتی که هر کدام از آن ها از سفالگری چینی گرفته اند، پرداخته است.

سمسار (۱۳۴۲) نیز در مقاله ای متفاوت با عنوان «نظری به پیدایش قلیان و چپق در ایران» تنها چگونگی ورود تنباکو به ایران و تأثیر آن بر جامعه ایرانی را مورد بررسی قرار داده است. بر این اساس کاملاً واضح است که در رابطه با فرم شناسی و تزیینات و در کل مطالعه بر روی کوزه قلیان های این عهد، پژوهشی مستقل و مجزا صورت نگرفته است.

مبانی نظری تحقیق

۱- سفالگری عهد صفوی:

سفالگری در عهد صفوی همانند دیگر هنرهای این زمان، دوران درخشان خود را پشت سر گذاشته است. در زمان صفویان در شهرهای کرمان، مشهد، تبریز و اصفهان مراکز سفالگری بیشماری وجود داشت که هر کدام علیرغم شباهت کلی در تزیینات و طرح ها، بسته به منطقه جغرافیایی و میزان تاثیرات از هنرهای ادوار قبل یا کشورهای اطراف، نوع خاصی از سفال و یا ظروف را تولید و تزیین می کردند. در سفرنامه ها و یادداشت های سیاحان و جهانگردان که در آن تاریخ به ایران مسافرت کرده اند شواهدی از تولید و ساخت ظروف سفالین در اقصی نقاط ایران دیده می شود.

نفوذ و تأثیر هنر سفالگری و ساخت بدل چینی و سلادن و سایر تولیدات کشور چین را در سراسر این دوره بر تولیدات داخلی نمی توان نادیده گرفت. همچنین تأثیر هنر سفالگری عثمانی (آناتولی) که به نام ایزنیک خوانده می شد نیز قابل توجه است. از اواسط قرن دوازدهم به بعد نفوذ هنر سفالگری اروپا از طریق چینی های ارزان قیمت وارداتی به خاور نزدیک و خاورمیانه هنر سفالگری اسلامی را تحت الشعاع قرار داده است. سفالگری دوره صفویه را از لحاظ فنی می توان در چند

تصویر ۲- کوزه قلیان آبی- سفید به ابعاد: ۲۱. ۲۲ در ۱۸. ۹، قرن ۱۷م. URL 2

نمونه شماره ۲: این نمونه نیز از جنس خمیرسنگی و دارای بدنه‌ای گلابی شکل با گردنی نسبتاً بلند و دهانه‌ای گنبدی شکل با برجستگی بیشتر نسبت به نمونه قبلی در شانه طرف است. (تصویر ۲) رنگ این نمونه نیز به تقلید از ظروف آبی- سفید چین محدود به دو رنگ آبی و مشکی است. نقش گیاهی در این نمونه کاملاً چینی است بطوریکه روی بدنه نقش سه گلدان با گل‌های افشان طرح شده که حشراتی شبیه به زنبور بر گرد آن پرواز می‌کنند. همچنین یک حاشیه طوماری با طرح گل‌های چهار برگی بر شانه طرف طراحی شده است. گردن طرف نیز با طرحی چهار قسمتی از برگ‌های انتزاعی تزیین شده است.

نمونه شماره ۳: کوزه قلیان آبی- سفید با فرم گلابی شکل کمی متفاوت از دو نمونه قبلی (پهنای طرف در قسمت پایه بیشتر شده است) و از جنس خمیر سنگ که در اواخر قرن ۱۷ م. در کرمان ساخته شده است. (تصویر ۳) تفاوت عمده این نمونه با دو نمونه قبلی علاوه بر دهانه نسبتاً مسطح منفذ دود و حلقه افقی واقع در گردن طرف، مربوط به محدودیت رنگ‌های بکار رفته در تزیین آن به آبی کبالت بر روی زمینه سفید است. طرف فاقد نقش مرکزی بوده و نقوش آن به صورت نواری و تکراری در سه ردیف طراحی شده‌اند. به این ترتیب که ابتدا نواری از نقوش مثلثی شکل که در درون خود طرح‌هایی از برگ‌های اسلیمی دارند در بالا و سپس آویزهایی مملو از برگ‌های اسلیمی به همراه گل‌های آبی رنگ در ردیف دوم و در انتها آویزی از گل‌های شبیه به نیلوفر با فرمی انتزاعی به رنگ آبی کبالتی در ردیف سوم ترسیم شده‌اند. نقوش روی گردن نیز به شکل برگ‌های عمودی انتزاعی و به رنگ آبی طراحی شده‌اند.

فرم‌ها و تزیینات ظروف چینی (پرسلین) نمی‌توانسته در ساخت و تزیین آن‌ها بی‌تاثیر باشد. در ادامه به بررسی و توصیف کوزه قلیان‌های منتخب عهد صفوی که به لحاظ فرم بدنه، نقوش و رنگ آمیزی شاخص بوده و می‌توانند اطلاعات مورد نیاز این پژوهش را در اختیار ما قرار دهند؛ می‌پردازیم.

۳- بررسی نمونه‌ها:

نمونه شماره ۱: کوزه قلیان از جنس خمیر سنگ و دارای بدنه‌ای گلابی شکل با گردنی نسبتاً بلند و دهانه‌ای گنبدی شکل در یک طرف طرف. (تصویر ۱) بارزترین ویژگی فرم این کوزه، دهانه برجسته و گنبدی شکل منفذ خروج دود است. رنگ‌بندی در این نمونه محدود به دو رنگ آبی و مشکی بر زمینه سفید است که از رنگ آبی کبالت برای رنگ‌آمیزی و رنگ مشکی برای دورگیری نقوش استفاده شده است. محدودیت رنگ به دلیل تاثیرپذیری از پرسلین‌های چینی معروف به آبی- سفید است که طی دوره مینگ از چین وارد می‌شده است. البته ناگفته نماند که سابقه تزیینات با رنگ مشکی و آبی فیروزه‌ای در ایران به قرن دوازده میلادی بازمی‌گردد و احتمالاً پس از تکامل در کشور چین مجدداً شکوفا و وارد ایران شده است. نقوش تزیینی بکار رفته در این نمونه نیز تحت تاثیر هنر چین است به گونه‌ای که نقش محوری طرف مربوط به اژدهایی انتزاعی با بدنی مقطع و بال‌هایی کوتاه است که با نقوش گل‌های ریز برگ اطراف ترکیب‌بندی شده است. نقوش روی بدنه و گردن طرف از پیچ و تاب طبیعی تری برخوردار است ولی نقوش حاشیه‌ای که به صورت آویز است، حالتی انتزاعی‌تر دارند.

تصویر ۱- کوزه قلیان آبی- سفید به ابعاد: ۲۶. ۲۱ در ۲۰. ۵، قرن ۱۶م. URL 1

طرف ظرف و نقوش غزال‌های در حال پریدن با پاهای کشیده و باز در دو طرف دیگر ظرف است. سایر نقوش شامل چند مثلث آبی رنگ بر روی گردن و نواری از مربع‌ها در قسمت بالای گردن ظرف است.

تصویر ۵- کوزه قلیان از نوع سفالینه چند رنگ به ابعاد: ۳۰.۳۰.۵۵ در ۳۰.۲۰، قرن ۱۷م، ساخت کرمان URL 5

تصویر ۶- کوزه قلیان از نوع سفالینه چند رنگ به ابعاد: ۲۹ در ۱۹، قرن ۱۷م، ساخت کرمان URL 6

نمونه شماره ۶: این نمونه گلابی شکل نیز از دسته سفالینه چند رنگ با دهانه نیمه برجسته و ساخت کرمان است. (تصویر ۶) رنگ‌های بکار رفته در این نمونه شامل همه رنگ‌های موجود در نمونه قبلی بعلاوه رنگ سبز تیره است و علاوه بر این در طراحی و مضمون نقوش تزیینی نیز تا حدودی با هم تفاوت دارند. نقوش این نمونه کاملاً گیاهی و مشتمل بر گل‌های چندپر قرمز با برگ‌های افشان سبز رنگ و نوعی گل شبیه به لوتوس با برگ‌های اسلیمی به رنگ آبی کبالت بر روی زمینه سفید است. اما نقوش روی گردن که به رنگ آبی طراحی شده، فرمی شبیه برگ یا صخره انتزاعی دارند. همچنین یک نوار افقی تیره رنگ حد واسط بین بدنه و گردن ظرف قرار گرفته است.

تصویر ۳- کوزه قلیان آبی- سفید به ابعاد: ۲۱.۲۱.۳۰ در ۲۰.۲۰، قرن ۱۷م، ساخت کرمان URL 3

تصویر ۴- کوزه قلیان آبی- سفید به ابعاد: ۲۸.۲۸.۵۵ در ۱۹.۱۹، قرن ۱۷م، ساخت کرمان URL 4

نمونه شماره ۴: در این نمونه گلابی شکل نیز پهنای ظرف در قسمت پایه بیشتر شده و تنها از رنگ آبی کبالت بر روی زمینه سفید استفاده شده است. همچنین دهانه منفذ دود که در گردن ظرف واقع شده مسطح می‌باشد اما نقوش تزیینی آن به صورت متراکم و ریزتر طراحی شده (تصویر ۴)، به این صورت که در مرکز ظرف طرح اسلیمی مثلثی شکلی قرار دارد و دورتادور آنرا طرح برگ‌های پیچان نوک تیز پوشانده شده است. نقوش اطراف گردن نیز قرینه نقوش مثلث‌های بزرگ و کوچک طراحی شده در زیر برجستگی مدور گردن است.

نمونه شماره ۵: کوزه قلیانی با فرم گلابی شکل از جنس خمیر سنگ که با دهانه‌ای با برجستگی کم در شانه و به شیوه چند رنگ در کرمان ساخته شده است. (تصویر ۵) رنگ‌های بکار رفته در این نمونه نسبت به نمونه‌های قبلی از تنوع بیشتری مشتمل بر سبز، قرمز مایل به قهوه‌ای و آبی کبالت برخوردار است. نقوش اصلی این نمونه شامل پرندهای شبیه به درنا با رنگ قرمز در میان گل‌های لوتوس آبی رنگ در دو

صفوی است. نقش مزبور که به شکل مردی شکارچی و سوار بر اسبی قرمز رنگ در حال تاخت است؛ احتمالا نشان‌دهنده بهرام گور ساسانی در حال شکار است که این مضمون در چند نمونه دیگر از آثار سفالی دوره صفوی نیز تکرار شده است. نمونه شماره ۹: این نمونه ابتدا به صورت کامل در لعاب آبی کبالت غوطه‌ور و سپس نقوش تزیینی با لعاب‌های سفید و زرد رنگ بر روی آن طراحی شده است. (تصویر ۹) نقوش روی بدنه این کوزه قلیان، شامل دو گل افشان چندشاخه‌ای با برگ‌های سوزنی است که در دو طرف آن‌ها دو پرند شبيه به حواصیل یا درنا در حال پروازند. نقوش واقع بر گرد دهانه گنبدی شکل ظرف، تنها اشکال ساده هندسی بوده و در قسمت گردن و بالای آن، نقوش برگی شکل طراحی شده است. لازم به ذکر است که این سبک رنگ‌آمیزی و تزیین بیشتر در مرکز سفالگری کرمان رواج داشته است.

تصویر ۹- کوزه قلیان با لعاب آبی کبالت و نقوش تزیینی سفید و زرد رنگ به ابعاد: ۲۹، ۵۵ در ۲۰، قرن ۱۷م، احتمالا ساخت کرمان URL 9

تصویر ۱۰- کوزه قلیان سلا دون با نقوش سفید بر روی آن به ابعاد: ۲۹، ۵۸ در ۲۰، ۶، قرن ۱۷م، ساخت کرمان URL 10

نمونه شماره ۱۰: کوزه قلیان گلابی شکل دیگری با گردن نسبتا بلند و دهانه‌ای برجسته در شانه ظرف. (تصویر ۱۰) نکته

نمونه شماره ۷: کوزه گلابی شکل دیگری از جنس خمیر سنگ که با رنگ‌های آبی، مشکی و خاکستری بر روی زمینه سفید تزیین شده است. (تصویر ۷) نقش اصلی این نمونه طاووسی خاکستری است که با دم بسته مشغول راه رفتن در میان بوته‌های گل است. در پشت نقش طاووس، یعنی طرف دیگر کوزه قلیان، بوته‌های گل پراکنده و نیز گل‌های هندسی یه چشم می‌خورد که در تزیینات سفالینه‌های دوره صفوی بسیار تکرار شده است.

تصویر ۷- کوزه قلیان از نوع سفالینه چند رنگ به ابعاد: ۲۸، ۵۱ در ۱۸، ۵، قرن ۱۷م، ساخت کرمان URL 7

تصویر ۸- کوزه قلیان از نوع سفالینه چند رنگ به ابعاد: ۲۷، ۵۹ در ۱۹، ۱، قرن ۱۷م، ساخت کرمان URL 8

نمونه شماره ۸: کوزه قلیانی از جنس خمیر سنگ و با فرم گلابی شکل که رنگ‌آمیزی آن بصورت چند رنگ و با لعابهایی به رنگ‌های قرمز و دورگیری مشکی بر روی زمینه‌ای آبی صورت گرفته و در نهایت با لعابی شفاف پوشانده شده است. (تصویر ۸) ویژگی منحصر به فرد این نمونه نسبت به سایر نمونه‌های جامعه آماری تحقیق، برخورداری از نقش تزیینی انسانی مشابه نقاشی‌های دیواری و مینیاتورهای عصر

تصویر ۱۲- کوزه قلیان آبی سفید به قطر: ۱۷، ۱، قرن ۱۶ م، کرمان URL 12

نمونه شماره ۱۲: این نمونه دارای فرمی بیضی شکل است که بدلیل همین نوع فرم، پایه‌ای فلزی برای ایستایی بهتر در کف ظرف تعبیه شده و کوزه قلیان بر روی آن سوار شده است. (تصویر ۱۲) در قسمت بالایی گردن یک حفره و در قسمت شانه حفره‌ای دیگر ایجاد شده است. نمونه حاضر که مربوط به قرن ۱۵ یا ۱۶ میلادی مصادف با اوج واردات پورسلین‌های آبی-سفید چینی است بنا بر احتمال جزء اولین نمونه‌های ساخت کوزه قلیان در ایران است. رنگ‌بندی این کوزه قلیان، تنها محدود به آبی بر زمینه سفید است که با لعابی شفاف پوشیده شده است. نقوش اصلی در این طرح مربوط به چند درنا در حال پرواز با منقاری باز و پاهای بالا آمده و کشیده در میان ابره‌های انتزاعی است که فضا را بخوبی پر کرده‌اند. در قسمت گردن ظرف یک نوار از مستطیل‌های دو تایی جدا از هم و در قسمت بالایی آن، یک نوار از برگ‌های اسلیمی ریز نقاشی شده است.

نمونه شماره ۱۳: کوزه قلیان با بدنه کروی شکل به همراه دو حفره که یکی در بالا و دیگری در کنار ظرف نقش منفذ خروج دود را دارد. (تصویر ۱۳) این نوع از کوزه قلیان که به نارگیلیه نیز شهرت دارد جزو ظروف چند رنگ است که به احتمال زیاد در کرمان ساخته شده است. در رنگ آمیزی این نوع ظروف علاوه بر رنگ آبی کبالت از رنگ‌های لعابی قرمز مایل به قهوه‌ای و سبز مایل به زرد استفاده شده است. تکنیک استفاده شده در این نمونه نیز نقاشی زیر لعابی است. نقوش زیگزاگی بر روی بدنه ظرف که با رنگ‌های آبی، قرمز و سبز طراحی شده؛ در زیر لعابی شفاف پوشانده شده‌اند. نقوش کاملاً گیاهی بوده و به انتزاع تمایل دارند. یک نوار مشکی

مهم در رابطه با این نمونه قرار گرفتن آن در دسته سفالینه موسوم به سلادون^۴ است که احتمالاً در مرکز سفالگری کرمان عصر صفویه ساخته شده است. لعاب سلادون که از فعل و انفعالات اکسید آهن موجود در لعاب با حرارت کوره به وجود می‌آید، نخستین بار توسط چینی‌ها ابداع شده و پس از ورود به ایران در دوره ایلخانی، کرمان مهم‌ترین مرکز ساخت این سفالینه، با طیف گسترده‌ای از رنگ‌های سبز، سبز تیره، سبز زیتونی، سبزآبی و قهوه‌ای بوده است. این نمونه از سفالینه سلادون دارای لعابی به رنگ سبز زیتونی است که نقوشی با رنگ سفید بر روی آن طراحی شده و تزیینات آن شامل نقوش گیاهی افشان در مرکز و طرح‌های اسلیمی در قسمت دهانه، به همراه طرح‌های خطی ساده در قسمت بالایی گردن ظرف است. نمونه شماره ۱۱: فرم این نمونه شبیه به ابریق یا صراحی‌های عصر صفوی با گردنی بلند و بدنه‌ای گلابی شکل به همراه دهانه‌ای گنبدی شکل در شانه ظرف است. (تصویر ۱۱) رنگ‌های نقوش تزیینی بکار رفته در این نمونه نیز محدود به دو رنگ مشکی و آبی است که در آن طرح‌های آبی با خط مشکی دورگیری شده است. مضمون نقوش بکار رفته در قسمت بدنه، چند حیوان شبیه به بزکوهی در حال چرا است که بر روی صخره‌ای با فرم خاص طراحی شده‌اند. در اطراف نقش اصلی هم اشکال کشیده و نوک تیزی که یادآور صخره‌های چینی است دیده می‌شود. در اطراف دهانه نیز نواری از مثلث‌های بهم چسبیده مشابه ستاره‌ای چند پر طراحی شده‌اند. اشکال هندسی مثلثی شکلی که بر روی گردن ظرف طراحی شده، کشیده‌گی گردن را دو چندان کرده و در نهایت طرح‌های اسلیمی واقع در قسمت بالایی گردن به صورت نواری باریک رخ نمایی می‌کند.

تصویر ۱۱- کوزه قلیان آبی سفید به ابعاد: ۲۸ در ۱۷، ۱۷، قرن ۱۷ م. URL 11

به این صورت که ظرف را در لعاب سبز رنگ غوطه‌ور کرده و سپس بر روی آن با لعاب‌هایی به رنگ‌های سفید، آبی و قرمز متمایل به نارنجی طراحی کرده‌اند و در نهایت با لعابی شفاف روی ظرف را پوشانده‌اند. نقوش بکار رفته در این نمونه از نوع طرح‌های شبیه به گل افشان و میخک به همراه طرح‌های اسلیمی در دو طرف دیگر ظرف هستند.

تصویر ۱۵- کوزه قلیان نارگیلی از نوع سلادون با نقوش چند رنگ به قطر ۱۶، ۵، ۱۷ م. URL 15

تصویر ۱۶- کوزه قلیان نارگیلی با لعاب قرمز مات با نقوش سفید به قطر: ۱۵، ۹، ۱۷ م. URL 16

نمونه شماره ۱۶: این نمونه به لحاظ فرم به شکل تخم مرغی است که سوراخی در بالای گردن آن حفر شده و حفره‌ای کوچکتر بعنوان دهانه بر روی شانه آن ایجاد شده است. (تصویر ۱۶) تمام ظرف با لعابی به رنگ متمایل به اکسید زنگ پوشانده شده و بر روی آن طرح‌هایی با رنگ سفید نقش بسته است. لعاب بکار رفته در این ظرف به صورت مات است و احتمالاً حرارت ندیده است. نقش بکار رفته در این نمونه، بصورت یک ستاره شش پر است که بر گرد حفره بالایی ظرف طراحی شده و از هر پر آن نقشی شبیه به نخل اسلیمی آویزان شده است.

رنگ در پایین ظرف با گل‌های چند پر و نوار زیگزاگ بالایی که با نقوش هندسی دایره‌ای شکل تزیین شده‌اند، احتمالاً با تکنیک خراش بر روی رنگ مشکی (اسرافیاتو^۵) ایجاد شده‌اند.

تصویر ۱۳- کوزه قلیان از نوع سفالینه چند رنگ، ابعاد: ۱۵، ۶ با قطر ۱۵، ۲، ۱۷ م. کرمان URL 13

تصویر ۱۴- کوزه قلیان از نوع سفالینه چند رنگ، ابعاد: ۱۵ با قطر ۱۶، ۱۷ م. کرمان URL 14

نمونه شماره ۱۴: این نمونه نیز از نوع کوزه قلیان‌های کروی شکل چند رنگ کرمان است که دارای دو حفره یکی در بالا و دیگری در کنار آن است. (تصویر ۱۴) علاوه بر رنگ آبی، رنگ‌های قهوه‌ای و قرمز نیز که در سفال‌های رنگی کرمان در دوره صفویه رایج بوده؛ در این نمونه دیده می‌شود. نقوش روی این ظرف شامل سطوح تزیین شده قهوه‌ای رنگ با عناصر اسلیمی یا هندسی متصل به طرحی از میخک‌های افشان است که با رنگ قرمز لعابی دورگیری شده و بر روی زمینه آبی به همراه آویزها و برگ‌های آبی رنگ در قسمت پایینی ظرف خود نمایی می‌کنند. لازم به ذکر است که تمام این نقوش توسط لعابی شفاف پوشانده شده‌اند.

نمونه شماره ۱۵: نمونه کروی دیگری با یک حفره در قسمت گردن و دیگری در ناحیه شانه ظرف که در آن نوع خاصی از رنگ آمیزی بصورت چند رنگ استفاده شده است (تصویر ۱۵)؛

گردن حکاکی شده برنجی آن در دوران قاجار به آن اضافه شده است. رنگ‌بندی این نمونه مانند ظروف آبی- سفید ساخته شده در کرمان و محدود به رنگ آبی با دورگیری مشکی بر روی زمینه سفید است. نقوش اصلی شامل یک گوزن آبی رنگ در حال چرا، در هر طرف ظرف و نقش گلی نیمه انتزاعی در دو طرف دیگر ظرف است. سایر نقوش تزیینی شامل یک نوار آویز اسلیمی در اطراف گردن، یک نوار هندسی ستون مانند در قسمت پایین و یک نوار برگ اسلیمی متفاوت در انتهای ظرف است.

نمونه شماره ۱۹: کوزه قلیان پوشیده شده با لعاب یکرنگ آبی براق با بدنه کروی شکل و دهانه برجسته در قسمت شانه. قسمتی از دهانه بالایی کوزه دچار شکستگی شده است. وجود این کوزه قلیان از ساخت نمونه‌های یکرنگ کوزه قلیان با فرم مشابه‌کندی در دوره صفویه حکایت دارد. این نمونه فاقد هرگونه نقش تزیینی است. (تصویر ۱۹)

تصویر ۱۹- کوزه قلیان یکرنگ به ارتفاع ۴ سانتیمتر، قرن ۱۷م. URL 19

تصویر ۲۰- کوزه قلیان قمقه‌ای شکل با ابعاد: ۱۰، ۷، ۸ در ۷، ۱۷م. URL 20

نمونه شماره ۲۰: این کوزه قلیان منحصربه فرد با فرمی

نمونه شماره ۱۷: این نمونه از نوع نادر گلدانی شکل با گردن نسبتاً بلند و دهانه‌ای نیمه‌برجسته بوده و جنس آن از خمیرسنگ است. (تصویر ۱۷) ساخت این ظرف مربوط به دوره صفویه بوده، اما گردن برنجی حکاکی شده آن، بعدها در دوره آقا محمدخان قاجار به ظرف اضافه شده است. رنگ‌های استفاده شده در این نمونه، آبی کبالت و مشکی است به این شکل که ابتدا نقوش با رنگ آبی کم رنگ در زمینه آبی کبالت طراحی و سپس با خطوط مشکی، دورگیری شده‌اند. نقوش تزیینی شامل دو گوزن شاخ‌دار در میان گل‌ها و برگ‌های نیمه انتزاعی در مرکز و غزالهای نشسته و یا در حال چرا در لابلای گل‌ها است.

تصویر ۱۷- کوزه قلیان آبی سفید گلدانی با دهانه برنج حکاکی شده به ابعاد: ۳۱، ۸ در ۴، ۱۹، ۴، ۱۷م، قرن ۱۷م، کرمان URL 17

تصویر ۱۸- کوزه قلیان آبی سفید خمره‌ای با دهانه برنج حکاکی شده به ابعاد: ۱۷، ۱۷ در ۱۷، ۱۷م، قرن ۱۷م. URL 18

نمونه شماره ۱۸: این نمونه نیز فرمی نادر در قالب پیازی شکل یا خمره‌ای کوچک از جنس خمیر سنگی دارد و بدین لحاظ به لحاظ فرمی با نمونه‌های پیشین متفاوت دارد. (تصویر ۱۸) این نمونه در ابتدا دسته داشته است ولی بعد از کاربرد آن به عنوان کوزه قلیان دسته آن حذف شده است. همچنین

تصویر ۲۲- کوزه قلیان آبی سفید به شکل گربه با ارتفاع ۷.۱۴ سانتیمتر، قرن ۱۷م. URL 22

نمونه شماره ۲۲: آخرین نمونه جامعه آماری نیز مانند نمونه قبلی، از فرمی خاص یعنی مجسمه برخوردار است. این کوزه قلیان آبی سفید به شکل گربه‌ای است که روی پاهای عقب نشسته و چشم‌های آن بصورت دو فرو رفتگی تعبیه شده است. برای این گربه بینی، ابرو و سبیلی به رنگ سفید طراحی شده است. هر دو دهانه این کوزه یکی در بالای سر و دیگری در زیر گردن صاف است. روی بدنه کوزه نیز با نقوش ابرهای پراکنده چینی پوشیده شده است. (تصویر ۲۲)

۴- بحث و تحلیل:

بر اساس جامعه آماری تحقیق، کوزه قلیان‌های عهد صفوی به لحاظ فرم بدنه از تنوع چشم‌گیری برخوردار است که به انواع زیر قابل تقسیم می‌باشند:

الف- فرم گلابی شکل
ب- فرم نارگیلی شکل
ج- فرم گلدانی شکل
د- سایر فرم‌ها

در این میان، فرم گلابی شکل بیش از سایر فرم‌ها مورد استفاده قرار گرفته است. احتمال می‌رود که دلیل تکرار بیشتر این فرم، ساده و کاربردی بودن آن بعلاوه جای دادن حجم بیشتری از آب نسبت به دیگر فرم‌ها و نیز در اختیار قرار دادن فضای مناسب‌تری جهت طراحی نقوش بوده است. از مشخصات بارز فرم‌های گلابی شکل وجود برجستگی حلقوی یا رینگ بر دور گردن آن‌هاست که کوزه قلیان‌ها را از سایر فرم‌های مشابه سفالینه صفوی متمایز می‌سازد. با توجه به ویژگی‌های ساختاری این فرم، چنین به نظر می‌رسد که نمونه‌های اولیه

شبیه به قمقمه‌ای مکعبی شکل، دارای سه حفره است؛ یکی در قسمت بالایی با حالتی گنبدی شکل و دوتای دیگر در قسمت چپ و راست شانه ظرف. (تصویر ۲۰) نقوش تزئینی روی آن که نمای دو جزیره با اندازه‌های متفاوت (منظره بزرگتر در پایین و کوچکتر در بالای آن) و پرندگان شبیه به هم را نشان می‌دهد؛ منحصر به دو رنگ آبی و مشکی است. این نقش مرکزی در قسمت حاشیه با قابی سراسری احاطه شده است. نقش حاشیۀ دور گردن کوزه نیز شامل نقشی مشابه سواستیکا یا گردونه خورشید است که چند بار تکرار شده است. تمام این نقوش با رنگ آبی طراحی و با رنگ مشکی دورگیری شده‌اند.

نمونه شماره ۲۱: این نمونه با فرمی منحصر به فرد تفاوت زیادی با فرم‌های رایج کوزه قلیان‌های دوران صفوی دارد زیرا شبیه به یک موجود زنده یعنی میمون نشسته طراحی و ساخته شده است. (تصویر ۲۱) جنس این کوزه قلیان خمیر سنگی است و دارای دو حفره می‌باشد؛ یکی در قسمت بالای سر که جای تنه قلیان است و دیگری با برجستگی کمی در قسمت پشت سر میمون که حکم دهانه خروج دود را دارد. ایجاد تزئینات خاص برای استعمال تنباکو به قرن ۱۷ میلادی بازمی‌گردد. رنگ‌های محدود آبی و مشکی در زیر لعاب شفاف قابل رؤیت است. نقش صورت میمون انتزاعی طراحی شده و تمام بدن حیوان را گل‌های چند پر و برگ‌های بزرگی که با رنگ آبی کبالت نقاشی و با رنگ مشکی دورگیری شده در بر گرفته است. در تجسم شکل بدن حیوان از ترسیم دست و پا اجتناب شده و صرفاً از چند خط شکسته جهت متمایز کردن قسمت‌های مختلف بدن استفاده شده است.

تصویر ۲۱- کوزه قلیان آبی سفید به شکل میمون با ارتفاع ۷.۱۳ سانتیمتر، قرن ۱۷م. URL 21

تصویر ۲۴- ظرف کندی آبی سفید به ارتفاع ۲۰ سانتیمتر ساخت ژاپن متعلق به قرن ۱۷ میلادی با نقوش تزئینی منظره، موجود در موزه متروپولیتن URL 25

هرچند کندی‌های وارداتی از چین تغییری در عادات عامیانه نوشیدن آب در سرزمین‌های ایران و ترکیه ایجاد نکردند (آلن، ۵۸: ۱۳۸۳) اما احتمالاً با توجه به فرم خاص و تناسب کاربرد دهانه‌های این ظروف، در ابتدا بعنوان کوزه قلیان مورد استفاده قرار گرفته‌اند. هرچند در ادامه سفالگران ایرانی با اضافه کردن منفذی به شانه ظروف قبلی خود همچون صراحی و ابریق برای فرم گلابی شکل و تغدان برای فرم کروی بعلاوه مناسب‌سازی دهانه بالایی این ظروف برای جای گرفتن بدنه قلیان در داخل آن و نیز جایگزین کردن نقوش تزئینی ایرانی، کوزه قلیان‌هایی با ویژگی‌های فرهنگی ایرانیان ساختند. از جمله شباهت‌های کوزه قلیان‌های گلابی شکل با کندی می‌توان به فاقد دسته بودن هر دو گونه و داشتن حداقل دو منفذ در بدنه ظروف برای ورود و خروج آب اشاره کرد.

لازم به ذکر است که نمونه‌هایی از ظروف کندی ساخت چین نیز موجود است که شبیه به فرم مجسمه حیوانات می‌باشند (تصاویر ۲۳ و ۲۴) و بنا بر احتمال، حداقل در ساخت دو نمونه از جامعه آماری این تحقیق موثر بوده‌اند. (تصاویر ۲۱ و ۲۲)

آن از ظروف معروف به کندی الهام گرفته (تصاویر ۲۳ و ۲۴) و حداقل سه نمونه از جامعه آماری تحقیق کاملاً همان فرم کندی‌های چینی را دارند. (تصاویر ۱ و ۲ و ۱۹)

لازم به ذکر است که کندی ظرفی بدون دسته برای نگهداری مایعات است که دارای دهانه یا لوله‌ای در یک طرف می‌باشد و در هنگام ریختن مایعات، به جای دسته از قسمت گردن ظرف گرفته می‌شود. کاربرد ظروف کندی در بسیاری از کشورهای شرق و جنوب شرق آسیا از تاریخی بیش از هزار ساله برخوردار است که البته این کندی‌ها در نوع گل سفالگری، نحوه ساخت، فرم و تزیینات با یکدیگر تفاوت داشته‌اند. نخستین نمونه‌های کندی در کشور چین از دوره سونگ به بعد قابل مشاهده‌اند که با دهانه‌های (لوله‌های) مستقیم همراه با لعاب قهوه‌ای متمایل به سیاه احتمالاً در منطقه جیان واقع در جنوب چین تولید می‌شدند. نمونه‌های سفید این نوع ظرف طی دوره یوان همراه با لعاب سفید کرمی بر روی تزیینات قالبی و دهانه‌های مستقیم در کنار ظروف صادراتی چین جنوبی ساخته می‌شدند. در آسیای جنوب شرقی ظروف کندی احتمالاً همه کاربردهای مختلفی چون نگهداری داروهای مایع و نوشیدنی یا شستشو یا ظرف آیینی در مراسم قربانی را داشت. اما احتمالاً اصلی‌ترین استفاده کندی نوشیدن آب بوده است؛ مخصوصاً در جاهایی که افراد زیادی می‌خواستند بصورت بهداشتی و بدون استفاده از فنجان مستقیماً از آبی که در اثر کج کردن دهانه ظرف بیرون می‌آمد، بنوشند. (برگردان از تارنمای اینترنتی گوسبورگ URL23)

تصویر ۲۳- ظرف کندی آبی سفید به ارتفاع ۱۹.۷ سانتیمتر ساخت چین متعلق به قرن ۱۷ میلادی با نقوش تزئینی منظره، موجود در موزه ویکتوریا و آلبرت URL 24

مستقیم آبریز و تبدیل آن به منفذ دود، کاملاً با کارکرد کوزه قلیان تناسب پیدا کرده است. فرم قمقمه‌ای در این گروه را نیز شاید بتوان یکی دیگر از فرم‌های ابداعی سفالگران ایرانی و البته در تعداد بسیار محدود دانست.

از نکات مهم فرم کوزه قلیان‌ها در انواع مختلف آن تفاوت در فرم دهانه محل خروج دود قلیان است که انواع مختلف با برجستگی زیاد گنبدی شکل مشابه فرم کندی، با برجستگی کم و نهایتاً فاقد برجستگی و همسطح با بدنه را شامل می‌شود. به لحاظ تعداد دهانه خروجی دود نیز دو نوع کوزه قلیان تک دهانه و دو دهانه تشخیص داده شد که احتمالاً دو نوع دارای دو خروجی در بدنه جهت استفاده ۲ نفر ساخته می‌شده است. لازم به ذکر است که در برخی منابع از کوزه قلیان‌های سه دهانه نیز یاد شده (Golombek, 2013, 48) ولی در این تحقیق نمونه‌ای با این مشخصه مشاهده نشد.

نقوش در سفالگری عهد صفوی سیر تحولی چشم‌گیری داشت، به این صورت که در ابتدا- قرن ۱۶ و اوایل قرن ۱۷- بنا به دلایل متعدد کاملاً متأثر از نقوش سفالینه‌های چینی بوده است، هرچند در این مرحله هم هنرمند دوره صفوی از تقلید محض به دور بوده است بصورتیکه «تزیینات آن چیزی برتر از تقلیدگری احترام‌آمیز نسبت به نمونه‌های چینی است» (فریه، ۲۶۷: ۱۳۷۴)، از جمله دلایل این تاثیرپذیری می‌توان به عبور کالاهای چینی از ایران توسط جاده ابریشم جهت صدور به اروپا، خرید کالاهای چینی توسط ایرانیان و همچنین علاقه‌مندی پادشاهان صفوی به نقوش و ظروف چینی و ترغیب هنرمندان به تقلید از آن‌ها، اشاره کرد. از نخستین نقوش تقلیدی می‌توان به انواع خاصی از پیش‌های اسلیمی، ختایی، حیوانات ساده شده و ابرهای چینی اشاره کرد. اما به مرور ذوق هنرمند ایرانی دوره صفوی با استفاده از رنگ‌های متنوع‌تر - رنگ‌هایی از قبیل: آبی کبالت، آبی فیروزه‌ای، قرمز و سبز مایل به زرد و قهوه‌ای- اقدام به خلق نقوش خلاقانه‌تری همچون، گیاهی- هندسی، گوشواره‌ای، حیوانی، اسلیمی، درهم و غیره کرد. همچنین در یک نمونه از کوزه قلیان‌ها، تصویری از نقش انسان با مشخصات کاملاً ایرانی و مشابه آثار نقاشی رضا عباسی دیده می‌شود. هنرمند صفوی آن چنان خلاقانه به طرح این نقوش پرداختند که شیوه

تصویر ۲۵- نمونه‌ای از ظروف کندی مجسمه‌ای به شکل وزغ با ارتفاع ۴.۱۸ سانتیمتر ساخت چین در موزه متروپولیتن. URL 26

تصویر ۲۶- نمونه‌ای دیگر از ظروف کندی مجسمه‌ای به شکل فیل به ارتفاع ۸.۱۷ سانتیمتر ساخت چین در موزه متروپولیتن. URL 27

فرم دیگری که در ساخت کوزه قلیان‌ها از آن استفاده شده - و نمونه‌های قابل توجهی از آن‌ها وجود دارد- فرم کروی یا نارگیلی شکل است. این فرم که هم به لحاظ ساخت و هم طراحی از سادگی خاصی برخوردار است بعد از فرم گلابی شکل بیشترین تعداد جامعه آماری را تشکیل می‌دهد و به احتمال زیاد صرفاً بعنوان کوزه قلیان کاربرد داشته است. با توجه به ابعاد کوچک و حمل آسان این فرم از کوزه قلیان احتمالاً در مسافرتها مورد استفاده قرار می‌گرفته است. همچنین به دلیل عدم شباهت به فرم کندی‌های چینی از جمله فرم‌های کوزه قلیان ابداعی سفالگران ایرانی محسوب می‌شود.

فرم گلدانی نیز به شکلی مشابه صراحی‌های صفوی با تغییرات اندکی در دهانه بالایی و تعبیه منفذی در شانه به کوزه قلیان تبدیل شدند. از میان سایر فرم‌های جامعه آماری تحقیق نیز فرم مجسمه‌ای، یادآور کندی‌های حیوانی شکل چینی است که با کاستن از ارتفاع دهانه اصلی و حذف لوله

اسلیمی و ترنج‌های مرسوم در هنر ایرانی - اسلامی پیشرفت. احتمالاً دلیل استفاده از این نقوش، تأثیرات مینیاتور و هنرمندان خلاق بوده که طی این دوره مشغول خلق آثار با ارزش نگارگری بوده‌اند زیرا با در نظر گرفتن فرازهای مینیاتور ایران در این دوره و نقش ارزنده مکاتب هرات، تبریز و اصفهان در متحول کردن سنت‌ها، ابداع و ابتکارت فراوان، به یک پدیده نوظهور، یعنی همسانی فرازهای نقوش مایه‌های سفالی و نقوش مایه‌های نگارگری ایرانی می‌رسیم (محمدی‌فر؛ بلمکی ۱۰۱: ۱۳۸۷). البته در پاره‌ای موارد نیز نقوش گیاهی در قالب‌هایی هندسی ترسیم می‌شده‌اند که احتمالاً در این موارد فرم خاص ظروف تعیین‌کننده بوده است.

تصویرگری آن‌ها تا مدت‌ها پس از سقوط دودمان صفوی پابرجا بود. (هلین برند، ۱۹۳: ۱۳۸۷) مضمون تزئینی دیگری که مورد استفاده هنرمند صفوی بوده، نقوش جانورانی است که در مواردی تلفیق نقش گیاهی و جانوری و یا جانوری تک بوده است. هرچند این نقوش در ابتدا تحت تأثیر جانوران منقوش بر سفالینه‌های چینی و شامل جانورانی چون اژدها و درنا بوده ولی کم‌کم نقوش جانوری ایرانی مانند طاووس و بزهای کوهی روبروی هم، جای نقوش چینی را گرفتند. از جمله نقوش پر تکرار در این دوره نقوش گیاهی هستند که البته آن‌ها هم در ابتدا تحت تأثیر هنر چین و شامل نقوش منظره یا گلدان‌های پر از گل بود اما در ادامه به سمت نقوش

جدول ۱- نمونه‌هایی از نقوش حیوانی، انسانی یا شبه انسانی که بعضاً با تأثیر از هنر چین و بعضاً با الهام از نقوش اصیل ایرانی طراحی شده‌اند. طرح از (نگارنگان، ۱۳۹۹)

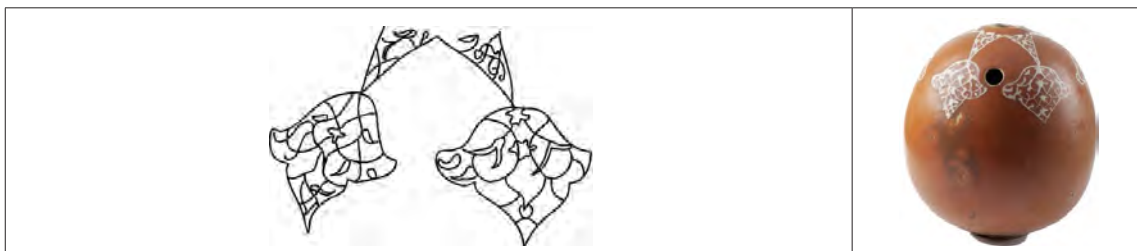

جدول ۲- نمونه‌هایی از نقوش گیاهی و شبه اسلیمی بر روی کوزه قلیان های صفوی. طرح از (نگارنگان، ۱۳۹۹)

نتیجه گیری

بر اساس مطالب ذکر شده می‌توان عوامل تاثیرگذار بر کوزه قلیان‌های سفالی عصر صفوی را این‌گونه دسته‌بندی کرد. در رابطه با سیر تحول فرم بدنه کوزه قلیان‌های سفالی این عصر می‌توان گفت که ابتدا فرم آبخوری‌های چینی معروف به کندی که دهانه‌های آن با نوع کاربرد مورد نظر، جهت استعمال دود تناسب داشت بعنوان کوزه قلیان مورد استفاده قرار گرفته و در ادامه سفالگران خلاق ایرانی با بازگشت به فرم‌های اصیل ایرانی همچون صراحی و ابریق برای فرم گلابی شکل و تفدان برای فرم کروی یا نارگیلی و اعمال تغییرات جزئی لازم در آن‌ها جهت کاربرد بعنوان کوزه قلیان از جمله تعبیه یک یا دو منفذ خروج دود در قسمت شانه ظروف و کم کردن از ارتفاع یا برجستگی این منافذ، مسیری متفاوت از کندی‌های چینی را پیش گرفتند.

در زمینه نقوش تزیینی نیز در نمونه‌های اولیه از نقوش هنری چینی مانند منظره، گل‌دان‌های پرگل یا بوته‌های طبیعی گل، ازدها، درنا و... استفاده شده اما به موازات تغییرات فرمی نقوش گیاهی، اسلیمی و حیوانی متناسب با فرهنگ ایرانی و اسلامی مانند طاووس، غزال‌های روبروی هم، نقش اسلیمی و... ابداع و مورد استفاده قرار گرفته است. به لحاظ کیفیت و ارزش مادی این اشیاء می‌توان گفت که در انواع مختلف از بسیار با کیفیت و نفیس تا نمونه‌های باکیفیت و قیمت پایین جهت استفاده طبقات مختلف جامعه ساخته و تزیین شده‌اند. استفاده از لعاب‌های متفاوتی چون سلادون، زرین فام و یکرنگ در کنار پرسلین‌های آبی- سفید، استفاده از نقوش تک رنگ تا چند رنگ گویای این واقعیت است.

در مجموع عوامل موثر بر سایر سفالینه‌های عهد صفوی بر کوزه قلیان‌های این دوره نیز به شکلی نسبتاً مشابه قابل مشاهده است که البته باتوجه به عدم کاربرد کوزه قلیان در

کشور چین و بالعکس کاربرد فراوان در ایران عصر صفوی فرم‌ها و تزیینات این کوزه قلیان‌ها بخصوص در نمونه‌های تولیدی کرمان بیشتر نشانگر فرهنگ ایرانی است تا چینی.

پی‌نوشت‌ها

۱- البته این تاسف صرفاً از بابت تاثیر منفی دخانیات و بخصوص قلیان بر سلامت آدمی ابراز شده و نه ابعاد هنری و زیبایی‌شناختی این کوزه قلیان‌ها.

۲- Porcelain یا ظروف پرسلین از کائولین ساخته می‌شود. کائولین نوعی خاک رس سفید است که پس از حرارت دیدن سفیدی خود را حفظ می‌کند. معمولاً با لایه‌ای شفاف لعاب می‌شود که سفیدی ظرف را نمایان می‌کند. پرسلین دو مرحله پخت دارد که درجه حرارت مرحله دوم پخت آن بالاتر از درجه حرارت پخت چینی معمولی است. دمای پخت بالاتر باعث سخت‌تر شدن ولی شکننده‌تر شدن آن نسبت به چینی معمولی می‌شود.

3- Lisa Golombek

۴- سلادون (Celadon) کلمه‌ای فرانسوی است که توسط متخصصان اروپایی روی این نوع از ظروف چینی که اغلب به رنگ سبز یشمی کمرنگ طراحی شده‌اند، گذاشته شده است. در رابطه با وجه تسمیه سلادون دو نظریه وجود دارد، یکی از نظریه‌ها قائل بر این است که نام سلادون در قرن ۱۷ میلادی از نقش چوپان سلادون در یک تئاتر فرانسوی اخذ شده که هنرپیشه این نقش، روبان‌های سبز کمرنگ می‌پوشیده است. نظریه دیگر ناظر بر اینست که اصطلاح مزبور تغییر شکل یافته نام صلاح الدین ایوبی است که در سال ۱۱۷۱ م. ۴۰ قطعه از این نوع ظروف را برای سلطان نورالدین حاکم سوریه فرستاده است. (Krueger, 2009)

۵- اسگرافیتو (Sgraffito) نوعی سفال نقش کنده لعابدار که ظاهراً ظروف لعاب خورده و پخته شده را مجدداً با تراش

- URL 1- <https://collections.vam.ac.uk/item/O122701/bottle-unknown/>
- URL 2- <https://collections.vam.ac.uk/item/O141009/hookah-base-unknown/>
- URL 3- <https://collections.vam.ac.uk/item/O249468/kalian-unknown/>
- URL 4- <https://collections.vam.ac.uk/item/O307594/kalian-unknown/>
- URL 5- <https://collections.vam.ac.uk/item/O223480/kalian-unknown/>
- URL 6- <https://collections.vam.ac.uk/item/O346688/kalian-unknown/>
- URL 7- <https://collections.vam.ac.uk/item/O308514/kalian-unknown/>
- URL 8- <https://collections.vam.ac.uk/item/O223486/kalian-unknown/>
- URL 9- <https://collections.vam.ac.uk/item/O86045/kalian-unknown/>
- URL 10- <https://collections.vam.ac.uk/item/O188222/kalian-unknown/>
- URL 11- <https://collections.ashmolean.org/collection/browse-9148/object/26633>
- URL 12- <https://collections.vam.ac.uk/item/O85996/hookah-base-unknown/>
- URL 16- <https://collections.vam.ac.uk/item/O190156/kalian-unknown/>
- URL 13- <https://collections.vam.ac.uk/item/O85970/kalian-unknown/>
- URL 14- <https://collections.vam.ac.uk/item/O308782/kalian-unknown/>
- URL 15- <https://collections.vam.ac.uk/item/O86042/kalian-unknown/>
- URL 16- <https://collections.vam.ac.uk/item/O190156/kalian-unknown/>
- URL 17- <https://collections.vam.ac.uk/item/O220997/kalian-unknown/>

لعاب و ایجاد نقش تزئین کرده و سپس بار دیگر به کوره می‌برده‌اند (توحیدی، ۱۳۷۸: ۲۶۹)

منابع

- اکبری، عباس؛ صادقی طاهری، علی. ۱۳۹۳. بررسی تطبیق سفال‌های کرمان و مشهد رد دوره صفوی و میزان تاثیر آن‌ها از هنر چینی، فصلنامه علمی- پژوهشی نگره، شماره ۲۹، ۷۵-۸۷.
- آلن، جیمز ویلسن. ۱۳۸۳. سفالگری اسلامی، ترجمه مهناز شایسته‌فر، تهران، موسسه مطالعات هنر اسلامی.
- توحیدی، فایق. ۱۳۷۸. فن و هنر سفالگری، انتشارات سمت، تهران.
- حسینی، سیده‌هاشم. ۱۳۸۹. مقایسه تاثیر هنر سفالگری چین بر ایران ادوار تیموری و صفوی، فصلنامه علمی- پژوهشی هنرهای زیبا (تجسمی)، شماره ۴۱، صص ۸۲-۷۱.
- سردی، نسیم؛ ترکی باغبادرانی، معصومه. ۱۳۸۹. تاملی در سفال آبی و سفید چین و ایران در اعصار مینگ و صفویه، نشریه نقش مایه، پاییز و زمستان، دوره ۳، شماره ۶، صص ۱۱۱ تا ۱۲۰.
- سمسار، محمد حسن. ۱۳۴۲. نظری به پیدایش قلیان و چپق در ایران، نشریه هنر و معماری، شماره ۱۷، ۱۴-۲۵.
- فریه، ر. دبلیو. ۱۳۷۴. هنرهای ایران. ترجمه پرویز مرزبان. تهران، فرزانه روز.
- گلمبک، لیزا. ۱۳۸۵. صنعت سفال صفویه کرمان، ترجمه فریبا کرمانی، فصلنامه اثر، شماره ۴۰ و ۶۷، ۴۱-۱۵۰.
- محمدی فر، یعقوب؛ بلمکی، بهزاد. ۱۳۸۷. هنر سفالگری دوره صفویه، بررسی تکنیک و نقش مایه‌های هنری، نشریه هنرهای زیبا، شماره ۳۵، ۹۳-۱۰۲.
- هیلن براند، رابرت. ۱۳۸۷. هنر و معماری اسلامی، ترجمه اردشیر اشراقی، چاپ دوم، تهران، روزنه.
- Golombek, Liza. 2013. Persian Pottery in the First Global Age: The sixteenth and Seventeenth Centuries, UK, Brill.
- Krueger, Dennis (2009), Why On Earth Do They Call It Throwing? An investigation into the origin of words, Address of internet site: www.ceramicstoday.com/articles/why_throwing.htm

- URL 18- collections.vam.ac.uk/item/865174554/kalian-unknown
- URL 19- collections.vam.ac.uk/item/O183529/kalian-unknown/
- URL 20- <https://collections.vam.ac.uk/item/O218283/kalian-unknown/>
- URL 21- <https://collections.vam.ac.uk/item/O223635/kalian-unknown/>
- URL 22- collections.vam.ac.uk/item/O85997/kalian-unknown/
- URL 23- <https://www.gotheborg.com/glossary/kendi.shtml>
- URL 24- collections.vam.ac.uk/item/O179521/kendi-unknown/
- URL 25- <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/208244>
- URL 26 - <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/75261>
- URL 27- <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/65599>

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

Analysis of Form and Decoration of the Safavid Hookah Bases

Seyyed Hashem Hosseini¹, Mansooreh Chaboksavar²

1- Associated Professor, Faculty of Art, University of Neyshabur, Neyshabur (Corresponding Author)

2- Master Student, Faculty of Art, University of Neyshabur, Neyshabur

DOI: 10.22077/NIA.2021.3493.1332

Abstract

With the invention of hookah, under the influence of the Iranian art, which were getting adorned the practical and everyday objects, the hookahs were also gotten to be decorated. Among the various components of the hookah, the base is of particular importance, as the type of hookah is determined by its base. Thus, it was important that the base of hookah to be designed, made, and decorated in such a way to accomplish both the aims of practical use and aesthetic function. Since the advent of the hookah dates back to the Safavid era, there remain tremendous varieties of hookah bottles from this age that are regarded as unmatched as pottery of the period. The present study investigated and classified the shape and ornamental patterns of twenty indigenous hookah pot specimens of this period. They were then compared with some similar Chinese samples (with a different application of hookah pot) to address the possible effects of Chinese pottery art on the selected Iranian artifacts. To this end, the scope of the study concerned on recognition the different forms of Chinese pots in Safavid era, types of motifs and decorative themes on them, as well as their characteristics. The results of the research would contribute to the identification of possible sources of inspiration in shaping and selecting decorative patterns on the Safavid hookah pots. This is a descriptive-analytical research, and data were collected using the documentary and library methods. Findings suggested that Safavid hookah bases were made in various forms, often in the form of pear fruit, inspired by “candy” dishes. They mostly had vegetal, arabesque, animal (often bird) and rarely human patterns in blue decorated on a white background. Moreover, Kerman was the most important center to produce this form.

Key words: pottery art, Safavid era, blue and white pottery, hookah pot, Kerman city.

1 - Email: hosseini.hashem123@gmail.com

2 - Email: mansooreh.123@icloud.com